

Jarkko Tirronen

Opinto-oikeuden rajaaminen työllisyyspoliittisena tavoitteena

Opinto-oikeuden rajaamisen perusta

Modernin yliopiston tavoitteenasetteluun sisältyy yliopistojen ja muun yhteiskunnan välisen dynamiikan jatkuva jännitteisyys. Tämä jännitteisyys ilmenee tavallisesti ulkoapäin ohjautuvien näkökulmien ja perinteisen yliopistoajattelun välisinä ristiriitoina. Modernissa yliopistossa eri arvolähtökohdat edustavat jo lähtökohtaisesti vaikeasti soviteltavissa olevia näkökulmia. Eri jännitteiden sovittelusta onkin muodostumassa entistä tärkeämpi yliopistopoliittinen tavoite. Tätä prosessia ajankohtaistaa viime aikoina koulutuspolitiikan tavoitteidenasettelussa korostuneet työelämä-, talous- ja yhteiskuntalähtöiset intressit. Ulkoapäin ohjautuvilla tavoitteilla pyritään lisäämään koulutus-, tutkimus- ja palvelutoimintojen yhteiskunnallista funktiota (ks. esim. Tirronen 2005). Yhteiskunnallisen funktion konkreettiseksi esimerkiksi on viime aikoina noussut opintoaikojen rajaaminen (ks. esim. OPM 2003; HE 2005).

Eurooppalaisesti vertailtuna tunnusomaista suomalaisille yliopisto-opiskelijoille on opintojen suhteellisen korkeat aloittamis- ja valmistumisiät. Keskimääräinen opintojen aloittamisikä vuonna 2001 oli 20,5 vuotta ja valmistumiseksi 27,1 vuotta (Sajavaara ym. 2002, 21-23). Näitä voidaan nykyisten työllisyys-, talous- ja yhteiskuntapoliittisten tavoitteiden näkökulmasta pitää liian korkeina (vrt. esim. STM 2002, 26; TM 2003; OPM 2004a; OPM 2004b; Valtioneuvoston kanslia 2004). Yliopistotutkinnon suorittamiseksi pyritäänkin laskemaan vähintään vuodella vuoteen 2012 mennessä (OPM 2005, 30).

Opintojen aloittamis- ja valmistumisiikää arvioivaan keskusteluun liittyy myös perustutkintojen suorittamisaikojen problematiikka. Suorittamisajat ovat laskeneet bruttoajoissa mitattuna 6,5 vuodesta 6 vuoteen vuosien 1990 ja 2003 välillä. Toisaalta perustutkintojen suorittamisajat vaihtelivat eri yliopistoissa: Helsingin yliopistossa tutkintojen keskimääräinen suorittamisaika on pysynyt

seitsemässä vuodessa, kun taas Oulun yliopistossa se on laskenut 6,5 vuodesta 6 vuoteen. (KOTA-tietokanta.) Keskimääräisenä tavoitetasona ylemmän korkeakoulututkinnon suorittamiseksi pidetään yleisesti viittä vuotta. Tähän pyritään erityisesti opintoaikojen lyhentämisellä ja opinto-oikeuden rajaamisella. (Ks. esim. OPM 1998; HE 2005.)

Opinto-oikeuden rajaamisella on todettu olevan yhteys opintoaikojen lyhenemiseen ja koulutuksen tehostumiseen. Esimerkiksi ammattikorkeakoulujen rajattujen opinto-oikeuksien on nähty (Pajala & Lempinen 2001) vaikuttaneen koulutuksen läpäisyyn ja koulutukseen sitoutumiseen. Yliopistotutkinnon suorittamisen aikarajaksi onkin jo ennen tämänhetkistä lakiuudistusta (HE 2005) ehdotettu kymmentä vuotta ja koulutuksen läpäisyä ehdotettu koulutuksen tuloksellisuuden mittaamisen kriteeriksi (Pajala & Lempinen 2001, 78; vrt. Valtioneuvoston kanslia 2004).

Opintojen kesto ei kuitenkaan yksiselitteisesti kuvaa opiskeluajan tehottomuutta, sillä jos tarkastellaan opintoihin käytettyä nettoaikaa, ovat suomalaiset opiskelijat itse asiassa eurooppalaisesti verrattaessa eräitä tehokkaimmista. (Kivinen ym. 2002; vrt. esim. Valtioneuvoston kanslia 2004; Kok 2004; OPM 2004a.) Yliopisto-opintojen bruttoaikoja ja valmistumista venyttävät pääsääntöisesti opiskeluaikainen työssäkäynti. Yliopisto-opiskelijoista yli puolet kävi vuonna 2003 töissä opiskelun ohessa ja kokopäiväisiä (yli 20 opintoviikkoa lukuvuodessa suorittaneiden osuus) yliopisto-opiskelijoita oli vain noin 45 prosenttia (Tilastokeskus 2005).

Opintojen aikainen työssäkäynti on koulutuspoliittisesti ongelmallinen haaste. Se yhtäältä tukee opiskelijan opintoja, työelämävalmiuksia ja ammatillista osaamista, mutta toisaalta se pidentää opintoaikoja. Työssäkäynti on usein myös taloudellinen pakko, sillä erityisesti kasvukeskuksissa asumiskulut ja opintososiaaliset etuudet eivät kohtaa toisiaan riittävästi.

Talous- ja työllisyyskehityksen edistämiseksi myös yliopistoilta edellytetään lisääntyvää tehokkuutta. Tähän problematiikkaan on esitetty ratkaisuksi aloittamisiän alentamista opiskelijavalintojen harmonisoinnilla ja ns. yhteisvalintajärjestelmän kehittämällä (OPM 2004b) sekä valmistumisiän ja opintojen keston alentamista opintoaikojen rajaamisella (OPM 2003).

Koulutuspolitiikan työllisyyspainotukset

Suomalaisen koulutusjärjestelmän vuosien 2003 ja 2008 välisen suunnitelma-kauden keskeiset yliopistokohtaiset tavoitteet ovat kansainvälistymisen edistäminen sekä sosiaalista ja taloudellista hyvinvointia lisäävän innovaatiojärjestelmän rakenteiden kehittäminen. Yliopistojärjestelmälle asetettujen koulutuspoliittisten tavoitteiden saavuttaminen edellyttää yliopistoilta mukautumista, sopeutumista ja suunnitelmallista kehittämistä eri osa-alueilla; yliopisto-opetuksessa, kansallisessa ja kansainvälisessä yhteistyössä ja tieteellisen tutkimuksen edellytyksissä. (OPM 2004b, 43-49.)

Tunnusomaista koulutuspoliittisissa linjauksissa on aiempaa voimakkaammin ilmenevä ulospäin suuntautuneisuus. Koulutuspolitiikan tavoitteenaset-

telussa korostuvat yhteiskunnallinen palvelutehtävä, tutkimuksen kansainvälinen kilpailukyky, alueellinen vaikutus, koulutuksen ja työelämäyhteyksien lisääminen, yhteydet elinkeinoelämään sekä tutkimustulosten kaupallinen ja yhteiskunnallinen hyödyntäminen. (OPM 2004b, 43-49.)

Koulutuspolitiikka nähdäänkin osaksi pääministeri Matti Vanhasen hallituksen työllisyysstrategiaa ja työllisyyden politiikkaohjelmaa. Koulutuspoliittisten toimenpiteiden vaikutuksien katsotaan tukevan talous- ja työllisyyspolitiikan tavoitteiksi asetettuja talouskasvua ja työllisyyskehitystä. Tuottavuuden, kilpailuvuon ja työllisyysasteen kasvu edellyttää muun muassa osaavaa työvoimaa, työelämän laatua ja hyviä työelämän käytäntöjä, joiden saavuttamista tukee tarkoituksenmukainen koulutuspolitiikka. (Valtioneuvoston kanslia 2004, 14-40.) Näistä koulutuspoliittisista linjauksista erottuu kunnianhimoinen tavoite rakentaa ja kehittää osaamisyhteiskuntaa koulutuksen kautta.

Hallituksen työllisyysohjelma perustuu neljälle päätavoitteelle: rakenteellisen työttömyyden alentamiselle ja syrjäytymisen ehkäisylle, osaavan työvoiman saatavuuden varmistamiselle ja varautumiselle ikärakenteen muutoksesta johtuvaan työvoiman niukkuuteen, työurien pidentämiseen ja työn tuottavuuden lisäämiseen sekä työn organisoimisen ja mielekkyyden parantamiseen. Koulutuspolitiikan työllisyystavoitteet liittyvät työurien pidentämiseen, osaavan työvoiman saatavuuden varmistamiseen, työllisyysasteen nostamiseen ja ikärakenteen muutoksesta johtuvaan työvoimaongelmaan varautumiseen. (Valtioneuvoston kanslia 2004, 15-21.)

Opintoaikojen rajaamisen kannalta on olennaista, että työllisyystavoitteiden saavuttamisen tunnusluvuiksi on määritelty korkeakoulutuksen aloittamisikä, tutkinnon suorittamisikä ja koulutuksen läpäisyaste. Opintoaikojen rajaaminen on siis poikkihallinnollinen diskurssi, joka perustuu työllisyystavoitteille ja erityisemmin laajalle yhteiskuntapoliittiselle toimenpideohjelmalle, jolla pyritään varautumaan tulevaisuuden työllisyyspoliittisiin ja demografisista kehityksestä seuraaviin haasteisiin (vrt. STM 2002; TM 2003; OPM 2004a; TM 2004).

Euroopan unionin vaikutukset

Kansallisen koulutuspolitiikan tavoitteidenasettelut perustuvat viime vuosina vahvistuneisiin Euroopan unionin työllisyys- ja talouspolitiikan painopisteisiin (ks. esim. KOM(2003) 6; KOM(2003) 58; Council of the... 2004; TM 2004). Euroopan unionin vaikutus kansalliseen koulutuspolitiikkaan on vahvistunut vuonna 2000 järjestetyn Lissabonin Eurooppa-neuvoston kokouksen jälkeen. Lissabonissa Euroopan unionille määriteltiin muutosstrategia jäsenmaiden talouden ja yhteiskunnan kehittämiseksi 2000-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä. Euroopan unionista on strategian mukaan ”tultava maailman kilpailukykyisin ja dynaamisin tietopohjainen talous, joka kykenee ylläpitämään kestävästä talouskasvusta, luomaan uusia ja parempia työpaikkoja ja lisäämään sosiaalista yhteenkuuluvuutta”. Tämä työllisyyden, talouden ja sosiaalisen yhteenkuuluvuuden yhdistävä eurooppalainen unelma edellyttää talouden ja

yhteiskunnan laajamittaista kehittämistä. (Ks. Eurooppa-neuvosto 2000; ks. myös KOM(2003) 6.)

Lissabonin strategian keskeinen tavoite on kuroa umpeen kilpailuerot, joita on syntynyt Pohjois-Amerikan ja Aasian valtioihin verrattuna. Näin koulutuspolitiikka altistui osittain työllisyys- ja talouspoliittisille tavoitteille, sillä erityisesti yliopistokoulutus nähdään EU:n alueen kilpailukyvyyn, kestäväen kasvun ja työllisyyden keskeiseksi osatekijäksi. (Council of the...2004; ks. myös KOM(2003) 58.)

Uusfunktionalistisessa integraatioteoriassa tätä ilmiötä on kutsuttu ns. integraation syventymis-, laajenemis- ja valumavaikutukseksi (spill-over), jolloin yhdellä sektorilla (esimerkiksi talous- ja rahapolitiikassa) tapahtuva integraatioprosessi laajenee muille sektoreille, esimerkiksi sosiaali- (Pakaslahti 1999, 16-17) ja koulutuspolitiikkaan. Tehostamisajattelua kiihdyttävät globalisaatio- ja kansainvälistymiskehitys, yliopistojen markkinoistuminen sekä uudet alueelliset, kansalliset ja kansainväliset tehtävät.

Lissabonin strategian tavoitteiden saavuttaminen uhkaa jäädä puolitiehen. Näin todettiin esimerkiksi strategian toteutumista arvioineen Wim Kokin johtaman "Korkean tason" -työryhmän raportissa. Tärkeimmäksi syyksi heikkoon edistymiseen raportissa todetaan "poliittisten toimien puuttuminen". Strategian tavoitteiden saavuttaminen on sitä vastoin aiempaa tärkeämpää ja se edellyttää kokonaisajattelua ja kaikkien osapuolien osallistumista. Yksittäisillä keinoilla Lissabonin strategiaa on vaikea viedä eteenpäin, vaan siinä tarvitaan rakenteellisia muutoksia ja toisiinsa liittyviä toimia. (Kok 2004.) Näitä toimia pyritään toteuttamaan eri politiikan alueille siten, että ne soveltuvat kansallisiin ympäristöihin (KOM(2003) 6).

EU:n strategisilla linjauksilla pyritään tehostamaan, tavoitteellistamaan, kehittämään ja yhtenäistämään yliopistojen toimintaa eri alueilla; opetuksessa, tutkimuksessa, rahoituksessa, työelämäkytkennöissä ja yksityiskohtaisissa koulutuskysymyksissä, kuten opintoajoissa ja työelämään siirtymisessä. Strategisten linjauksien tarkoituksena on liittää yliopistot osaksi eurooppalaista talouspoliittista tehtävää, jolla EU nostetaan maailman kilpailukykyisimmäksi alueeksi, missä koulutusjärjestelmät tuottavat korkeaa osaamista eri toiminta-alueille. Linjauksissa korostetaan koulutuksen ja inhimillisen pääoman merkitystä, mutta samalla kehoitetaan investoimaan korkean osaamisen kehittymistä tukeville aloille.

Lissabonin strategian osatavoitteissa korostuu ajattelutapa, jolla pyritään vaikuttamaan eri maiden yliopistojärjestelmiin, jotta ne olisivat yhä kohdenne-tumpia, tehokkaampia, tuloskykyisempiä, vertailukelpoisempia, dynaamisempia, avoimempia ja hallitumpia. Vaikka EU:n koulutuspoliittinen toimivalta on vielä rajoitettua, on se Lissabonin strategiasta alkaneen prosessin myötä voimistunut (ks. esim. Council of the... 2004).

Opinto-oikeuden rajaaminen on tärkeä instrumentti

Opinto-oikeuden rajaamista voidaan pitää suotuisaa talouskasvua ja työllisyyskehitystä painottavana yhteiskuntapoliittisena suuntauksena, jonka koulutuspoliittisena päämääränä on erityisesti yliopisto-opiskelun tehostaminen. Tähän tavoitteeseen pääseminen edellyttää alhaisempia opintojen aloittamis- ja valmistumisikiä, lyhempiä opintoaikoja ja yliopistokoulutuksen läpivirtausprosentin nostamista. Opinto-oikeuden rajaaminen on poikkihallinnollinen poliittinen tavoite, joka liittyy sekä EU:n strategiaan tavoitteisiin että Suomen hallitusohjelman linjauksiin. Näiden molempien tavoitteissa korostuvat tuottavuus, kilpailukyky ja työllisyys, jotka nivELYVÄT poikkihallinnollisesti yhteiskuntapolitiikan eri osa-alueille, myös koulutuspolitiikkaan.

Opinto-oikeuden rajaamisessa onkin tavallaan kysymys laajemmista yhteiskuntapoliittisista haasteista, jotka vaikuttavat olennaisella ja näkyvällä tavalla myös koulutuspolitiikan tavoitteidenasetteluihin ja yliopistokoulutusta koskevaan suunnitteluun. Lissabonin Eurooppa-neuvostossa määritelty laaja EU:n alueen muutosstrategia on merkittävä taustasyy sille, miksi opintoaikojen rajaamisesta on muodostunut myös Suomessa poliittinen tavoite, joka on ulottunut esimerkiksi hallituksen esitykseen eduskunnalle yliopistolain muuttamiseksi.

Hallituksen esitys yliopistolain muuttamisesta hyväksyttiin kesäkuun alussa eduskunnassa. Uudistetussa yliopistolaissa opinto-oikeutta rajattiin siten, että pääsääntöisesti ylemmän korkeakoulututkinnon tavoitteellinen suorittamisaika on viisi lukuvuotta, jonka lisäksi lailla turvataan opiskelijan oikeus kahden vuoden lisäopiskeluaikaan, mahdollisuuteen opiskeluoikeuden jatkamiseksi ja eräiden poissaolojen subventoivaan vaikutukseen. (Ks. L 556/2005.)

Opintoaikojen kesto on toisaalta ollut korkeakoulupoliittinen haaste jo 1960-luvulta alkaneesta korkeakoulutuksen laajentumisesta lähtien (ks. esim. Lempiinen 2001, 7-23). Tämän seurauksena yliopistojen sisäinen dynamiikka muuttui ratkaisevasti samalla, kun sen tehtävät monipuolistuivat ja lisääntyivät. Tällä nk. massayliopistokehityksellä on ollut yhteys myös yliopisto-opiskelun luonteeseen. (Ks. esim. Tirronen 2005.)

Kysymykseen siitä, ovatko työllisyys- ja talouspoliittisesti orientoituneet koulutuspolitiikan tavoitteet opintojen tehostamiseksi opintojen aloittamisien alentamisella ja opintojen keston rajaamisella toimivia, on vaikea antaa yksiselitteistä vastausta. Ei ole suinkaan yksiselitteistä, että opintojen aloittamisien laskemisesta seuraisi opintoaikojen lyheneminen, mutta ei ole myöskään yksiselitteistä, ettei näin voisi käydä – varsinkin, jos samanaikaisesti kiinnitetään lisääntyvästi huomiota esimerkiksi opintojen ohjaukseen, ammatinvalintakysymyksiin, opintotuen kannustavuuteen ja yliopistojen resursointiin. Nämä keinot työelämään siirtymisiän laskemiseksi liittyvät keskeisesti opintojen aikaisiin ja opiskelualan valintaan liittyviin tekijöihin (vrt. esim. Pajala & Lempiinen 2001).

Yliopistokoulutuksen ja -opintojen yleiset tehostamisvaateet voidaankin nähdä laajemmin suomalaisen yhteiskunnan kehittymistä, työvoiman saa-

tavuutta ja työurien pidentämistä tukevinä "koulutuspoliittisina" ratkaisuinä. Koulutuspolitiikan tavoitteidenasetteluissa ja uudistetussa yliopistolaissa määriteltyä korkeakoulututkinnon suorittamisajan keskimääräistä viittä vuotta voidaan pitää realistisena yleistavoitteena. Vaikka niissä painottuvat näkyvästi työllisyys- ja talouspoliittiset tavoitteet, voi niiden vaikutukset olla myös massoittuneelle yliopistolle hyödyllisiä. Niillä voidaan edesauttaa laajentuneen ja massoittuneen yliopistokoulutuksen koulutuspoliittista suunnittelu- ja kehittämistyötä sekä yksittäisten instituutioiden toiminnan tehostamista ja toiminnan laadun varmistamista.

Opinto-oikeuden rajaaminen on modernille yliopistolle päämäärä, jossa yhdistyvät sekä koulutuspolitiikan, ulkoapäin ohjautuvien arvojen että akateemisen tieteenharjoittamisen arvokokonaisuudet. Tämä hybridi on tärkeä, sillä perinteisten yliopistoarvojen olemassaolon turvaamisen on arvioitu edellyttävän niiden määrittelemistä uudessa aikakontekstissa (vrt. esim. Clark 1998; Martin & Etzkowitz 2000). Tässä suhteessa opinto-oikeuden rajaaminen voi olla yksi osa yliopistojen uudesta perustasta. Työllisyyden edistämiseen tähtäävä instrumentti opinto-oikeuden rajaamiseksi kontribuoi arvioni mukaan myös perinteistä koulutuspolitiikkaa, jonka perusteina korostetaan esimerkiksi mahdollisuuksien tasa-arvoa, opintojen maksuttomuutta ja opintojen vapautta.

Kirjallisuus

- Clark, Burton R. (1998) *Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation*. Oxford: Pergamon-Elsevier.
- Council of the European Union (2004) *Education & Training 2010. The Success of the Lisbon Strategy Hinges on Urgent Reforms. Joint interim report of the Council and the Commission on the implementation of the detailed work programme on the follow-up of the objectives of education and training systems in Europe*. Document Number 6905/04. Brussels, 3 March 2004.
- Eurooppa-neuvosto (2000) Puheenjohtajavaltion päätelmät. Eurooppa-neuvosto 23. ja 24. maaliskuuta 2000. Lissabon. On Line -dokumentti http://www.europarl.eu.int/summits/lis1_fi.htm (13.12.2004).
- HE (2005) Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi yliopistolain muuttamisesta. HE 12/2005.
- KOM(2003) 6. Komission tiedonanto neuvostolle, Euroopan parlamentille, Euroopan talous- ja sosiaalikomitealle ja alueiden komitealle. Euroopan työllisyysstrategien tulevaisuus. Täystyöllisyyteen ja parempiin työpaikkoihin tähtäävä strategia. Bryssel 14.1.2003.
- KOM(2003) 58. Komission tiedonanto. Yliopistojen rooli tietojen ja taitojen Euroopassa. Bryssel 5.2.2003.
- Kivinen, Osmo & Nurmi, Jouni & Kanervo, Otto (2002) Maisteriopista työuralle; Suomalaiset korkeakoulutetut eurooppalaisessa vertailussa. Opetusministeriön koulutus- ja tiedepolitiikan osaston julkaisuja 94:2002. Helsinki: Opetusministeriö.
- Kok, Wim (2004) *Facing the Challenge. The Lisbon Strategy for Growth and Employment*. Report from the High Level Group chaired by Wim Kok. November 2004. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- KOTA-tietokanta. On Line -tietokanta <http://www.csc.fi/kota/kota.html>.
- L 556/2005. Laki yliopistolain muuttamisesta. Laki annettu 15.heinäkuuta 2005.
- Lempinen, Petri (2001) Opiskeluaajat korkeakoulupoliittisena kesto-ongelmana. Teoksessa Sasu Pajala & Petri Lempinen: Pitkä tie maisteriksi. Selvitys 1985, 1988 ja 1991 yliopistoissa aloittaneiden opintojen kulusta, 7–23.
- Martin, Ben & Etzkowitz, Henry (2000) The Origin and Evolution of the University Species. VEST 3-4, 9-34.
- OPM (1998) Opintojen etenemisen tehostaminen. Opetusministeriön työryhmien muistioita 15:1998. Helsinki: Opetusministeriö.
- OPM (2003) Korkeakoulujen opintoaikojen lyhentämisen toimenpideohjelma. Opetusministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2003:27. Helsinki: Opetusministeriö.
- OPM (2004a) Koulutus ja tutkimus 2003–2008. Kehittämissuunnitelma. Opetusministeriön julkaisuja

- 2004:6. Helsinki: Opetusministeriö.
- OPM (2004b) Yhteishausta yhteisvalintaan. Yliopistojen opiskelijavalintojen kehittäminen. Opetusministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2004:9. Selvitysmies Sakari Ahola. Helsinki: Opetusministeriö.
- OPM (2005) Toiminta- ja taloussuunnitelma 2006–2009. Opetusministeriön julkaisuja 2005: 4. Helsinki: Opetusministeriö.
- Pakaslahti, Johannes (1999) EMU ja sosiaaliturva - syventävän talousintegraation vaikutuksia. Teoksessa Euroopan unionin syventyminen ja sosiaaliturva. Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 1999:2. Helsinki, 15–35.
- Pajala, Sasu & Lempinen, Petri (2001) Pitkä tie maisteriksi. Selvitys 1985, 1988 ja 1991 yliopistoissa aloitaneiden opintojen kulusta. Opiskelijajärjestöjen tutkimussäätiö Otus rs 22/2001.
- Sajavaara, Kari & Hakkarainen, Kati & Henttonen, Aleks & Niinistö, Kari & Pakkanen, Tapani & Piilonen, Anna-Riitta & Moitus, Sirpa (2002) Yliopistojen opiskelijavalintojen arviointi. Korkeakoulujen arviointineuvoston julkaisuja 17:2002. Helsinki.
- STM (2002) Suomen kansallinen eläkestrategiaraportti. Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2002:18. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Tilastokeskus (2005) Koulutus. Tilastot. On Line -dokumentti <http://www.tilastokeskus.fi/til/kou.html> (1.4.2005).
- Tirronen, Jarkko (2005) Modernin yliopistokoulutuksen lähtökohdat ja sivistyskäsitys. Akateeminen väitöskirja. Kuopion yliopiston julkaisuja E. Yhteiskuntatieteet 122.
- TM (2003) Työpolitiikan strategia 2003–2007–2010. Työhallinnon julkaisu nro 334. Helsinki: Työministeriö.
- TM (2004) EU:n työllisyysuuntaviivojen mukainen Suomen työllispolitiikan toimintasuunnitelma 2004. Työhallinnon julkaisu 341. Helsinki: Työministeriö.
- Valtioneuvoston kanslia (2004) Hallituksen strategia-asiakirja 2004. Hallituksen poikkehallinnolliset politiikkaohjelmat ja politiikat. Valtioneuvoston kanslian julkaisuja 11/2004. Helsinki: Valtioneuvoston kanslia.